

UDK 491.992

**ERMENİ HARFLERİYLE KIPÇAK METİNLERİNİN
İNCELENMESİ**
A STUDY OF ARMENIAN LETTERS WITH KIPCHAK TEXTS

E.ÖMİRBAYEV*
D.İLYASOVA**

Özet

Ermeni Kıpçakçası (Gregoryan Kıpçak Türkçesi)'na ait dil malzemesi, 1559-1664 yıllarına ait çeşitli dosya ve evraklardır. 1943 yılına kadar Ukrayna'nın Kiev şehrinde muhafaza edilen bu dil malzemesi 1944'te Almanların geri çekilmesi sırasında çıkan yangınlarda yok oldu. Bunlardan sadece 1930 yılında T. I. Hrunin'in transkripsiyonla çevirdiği metinler günümüze ulaştı. Ayrıca Viyana, Venedik, Paris, Breslau ve Krakow kütüphanelerinde Ermeni Kıpçakçası ile yazılmış yirmi sekiz adet yazma bulunmaktadır. Bu yazmalarla ilgili M.Levicki, Omeljan Pritsak, E.Tryjarski, R.Kohnowa, Jean Deny, E.V.Sevortyan ve R.Daşkavac gibi araştırmacıların çeşitli yayınları bulunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Gregoryan sözcüğü, Kıpçak Türkçesi, metinler, Türk ortamı, Mısır ve Suriye Kıpçakçası, biçim özellikleri, Türk-Ermeni ilişkileri, dille ilgili eserler.

Summary

Researcher E. P. Alekseeva drew attention to the fact that European Kipchak stone images have both Mongoloid and Caucasoid faces. However, in her opinion, Kipchaks, who settled in Georgia in the first half of the 12th century, were predominantly Caucasoid in appearance with some admixture of Mongoloid traits. Some Kipchaks and Cumans are also known to have converted to Christianity, around the 11th century, at the suggestion of the Georgians as they allied in their conflicts against the Muslims. A great number were baptized at the request of the Georgian king David IV, who also married a daughter of the Kipchak khan Otrok. From 1120, there was a Kipchak national Christian church and an important clergy. Following the Mongol conquest, Islam rose in popularity among the Kipchaks of the Golden Horde. When members of the Armenian diaspora moved from the Crimean peninsula to the Polish-Ukrainian borderland at the end of the 13th century, they brought Kipchak, their adopted Turkic language, with them. During the 16th and 17th centuries the Turkic language among the Armenian communities of the Kipchak people was Armeno-Kipchak. They were settled in the Lviv and Kamianets-Podilskyi areas of what is now Ukraine.

Key words: Gregorian word Kipchak Turkish texts, the Turkish media, Egypt and Syria Kipchak, morphological features of Turkish-Armenian relations, language-related works.

---

* Yrd. Doç. Dr. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türk Filolojisi Bölümü'nün Öğretim Üyesi. Türkistan-Kazakistan.

Candidate of Philological sciences, Associate Professor, International Kazakh-Turkish University named Ahmat Yassawi. Turkistan-Kazakhstan. melb_2001@mail.ru

** Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türk Filolojisi Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi. Türkistan-Kazakistan.

Master's degree. International Kazakh-Turkish University named Ahmat Yassawi.

Gregoryan sözcüğü, Doğu Anadolu’da ve bugünkü Ermenistan topraklarında Hristiyanlığı yaymış Gregory’den (Latince: Gregorius; Ermenice: Գրիգոր Լուսավորիչ) gelmektedir. Tarihi kayıtlara IV. yüzyılda hüküm sürmüş Ermeni kralı Tridat’ı (Drtades) ikna ederek Hristiyanlığı kabul ettirmiş misyoner olarak geçen Gregory, Saint Gregory Illuminator, Surp Krikor Lusaworic ve Saint Gregory Enlightener adıyla da anılır. Aziz Gregory’nin yolunu takip edene Gregoryan, bu mezhebe de Gregoryanlık adı verilir [1, 130-141].

Aslında Katolik, Ortodoks, Protestan mezhepleri dışında Hristiyanlık mezhebi olmadığı yönünde genel bir kabul vardır. Bunun nedenlerinden bir tanesi Gregoryanlık mezhebinde diğer üç mezhepten farklı olarak Hz. İsa’nın tamamen tanrı olduğuna inanılması, ikincisi ise Gregoryan kimliğinin din kimliği dışında etnik bir kimlik birleşkesi olmasıdır.

Ermeni adına ilk defa, M.O. 6. yüzyılda Pers Kralı Darius’un kitabelerinde rastlanmaktadır. Asıl ilginç olan nokta şudur ki, Ermeniler, kendilerine hiçbir zaman “Ermeni” dememişler, bilakis kendilerini “Haikhlr” olarak adlandırmışlardır. Ermeni ismi, Pers Kralının, bölgenin adına izafeten uydurmuş olduğu bir isimdir. Çünkü, çivi yazılı belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, daha M.O. 3. binyıldan itibaren, onların yerleştiği Doğu Anadolu Bölgesine “Armanu” veya “Armenia” denilmekte idi. Başka bir tabirle, Ermenilerin gelmesinden yaklaşık 1600 yıl önce de, Doğu Anadolu Bölgesi, “Armenia” adıyla anılıyordu. Ermeniler, kendi tarihlerini M.Ö. 2000 yılına kadar götürüp Anadolu’da çok önceleri yaşamış ve büyük bir etki bırakmış Hitit ve Urartularla ilgili görürler. Ancak yapılan filolojik tetkiklerde Urartuların dilinin Asya kökenli olduğu, Ermeni dilinin ise Hint-Avrupa dil ailesine bağlı bir dil olduğu anlaşılmıştır [2, 114-126].

Hristiyanlığı kabul etmelerinden önce Zerdüş olduğu düşünülen Ermeniler, Hristiyanlığı IV. yüzyılda Aziz Gregory’un öğretileri yoluyla benimsemiş, daha sonra da dünya üzerindeki tüm Gregoryanlık mezhebine bağlı Hristiyanların Ermeni oldukları savını üretmişlerdir. Bugün Ermenilerin % 90’ı bu mezhebe mensup olup mezhebin merkezi kilisesi Erivan yakınlarındaki Ecmiyazin’dedir. Kilisenin tam adı ise Ermeni Apostolik Kilisesi’dir. Bu kiliseye göre dünya üzerinde Hristiyanlığı ilk benimseyen topluluk Ermenilerdir. Kilise, Roma’nın Hristiyanlığı kabul edip bu dinin merkezi olmasından sonra Roma ile ihtilaf yaşamış, kendi yolunu çizmiştir. İhtilafın ana sebebi Gregoryanlık mezhebinin İsa’nın tamamen tanrı olduğuna inanmasıdır. Bu görüşe göre Meryem tanrının yani İsa’nın annesi, carmıha gerilen de tanrının bizzat kendisidir. İşte bu

farklılıklarla kendi yolunu çizen Ermeni kilisesi, Gregoryanlığı tarihlerini değiştiren dönüm noktası, Gregoryan olan her şahsı da Ermeni olarak görürler. Selçuklular dönemine kadar Kuzeybatı İran, Doğu Anadolu bölgesinin bir kısmı ve Güney Kafkasya'da yaşayan Gregoryanların bir bölümü, Bograt Devleti'nin parçalanmasının ardından Ukrayna topraklarına göç etmiştir.

Ermeniler Hristiyanlığı benimsediklerinde, Doğu Anadolu, bugünkü Ermenistan ve Gürcistan bölgelerinin dini yapısı son derece karışıktı. Bölgede tanıtılmaya çalışılan Hristiyanlığın yanında yüzyıllardır gelenek olarak sürdürülmüş pagan unsurları ve zerdüştlük yaşamaya devam ediyordu. Kendi alfabeleri olmayan Ermeniler, dini vecibelerini Grekçe ve Suryanice ile yerine getirdikleri için Hristiyanlık metinleri ile doğrudan temas kuramıyor, dinin temelleri de bu dilleri bilenler tarafından aktarılıyordu. Kendi alfabelerini oluşturduktan sonra ilk tercüme Yetmişler Tercümesi'nin Grekçe metni esas alınarak yapıldı. Bu tercümeden sonra Grekçe ve Suryanice kaynaklar esas alınarak çeşitli tercüme faaliyetleri devam etti. Bu faaliyetler sırasında Kayseri Kilisesi'nden istifade edildi, ancak ona bağlı kalınmadı. Ermeniler, kendi eski kültürlerinden uygun olanlardan da istifade etmiş ve onları Hristiyanlaştırmışlardır. Böylece tamamen kendilerine ait "milli bir usul" icat etmişlerdir. Bu liturjileriyle de diğer kiliselerden ayrılmışlardır [3, 422].

Bizim Gregoryan Kıpçak Türkçesi olarak ifade ettiğimiz adlandırmanın dışında bilimsel çalışmalarda Ermeni Kıpçakçası ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi gibi iki adlandırma daha vardır. Bunlardan birincisi, bu dil yadigarlarını bırakan topluluğun Türk değil de Ermeni asıllı olduğunu savunan görüşten ileri gelir. Bu görüşe göre XI. yüzyılın ortalarında, bugünkü Gürcistan topraklarındaki Ermeni Bograt/Bagrat Devleti yıkıldıktan sonra Ermeniler Kırım'a gelmiş; burada Kıpçaklardan etkilenerek onlarla karışmış, daha sonra kendi dillerini bırakıp Kıpçak Türkçesi ile konuşup yazar olmuşlardır¹². Hemen belirtelim ki bu dil yadigarlarını bırakan topluluğun aslında Ermeni mi Kıpçak mı olduğunu kesin olarak söylemek imkansızdır, ancak birtakım çıkarımlarda bulunarak konuya açıklık getirmeye çalışalım. Öncelikle bilinmesi gereken Bograt'tan kaçan Ermenilerin kaçış sebebinin Selçuklu hücumları ve Bizans'ın Gregoryanları dini sebeplerle baskı altına almak istemesi olduğudur. Bograt Devleti'nin Selçuklu ile komşu olması, giderek artan Selçuklu nüfuzu, bunun yanında Bizans'ın Selçuklu tehlikesi karşısında doğu politikasını yeniden gözden geçirerek Bograthlıları baskı altına alıp Selçuklu ile arasında tampon bir bölge oluşturmak istemesi Bograt Devleti'nin dağılmasının ana

sebepleridir. Bu bölgeyi, yukarıdaki sebeplerle terk eden Ermeniler zaten canını, malını, dilini, dinini korumak için Ukrayna topraklarına gelmişlerdir. Ayrıca Gregoryanlık Ermeniler arasına Türklerden çok daha evvel girmiştir. Zaten kendileri de Gregoryanlığın ana temsilcileridir. Gregory'nin görüşlerini yaymak için kendi dilleri ile yazılı ürün vermişlerdir. Yani ortada bir yazılı gelenek vardır. Eğer Ermeniler bu geleneği bırakacak olsaydı zaten Gürcistan'dan ayrılp Ukrayna'ya gelmezlerdi. Çünkü 451 tarihinden itibaren inançları nedeniyle Roma'nın yoğun baskısı altında kalmışlar, bu baskıya rağmen kendi dillerini korumuş, üzerine bir de dini milli kılmak adına kendi alfabelerini üretilip yazılarını bu alfabe ile neşretmişlerdir. Gregoryanlığı diğer Hristiyan inançlardan ayıran yazı dili Ermenice, alfabetesi de V. yüzyılın başında din dili için icat edilen 38 harfli Ermeni alfabetesi idi. Ermenilerin bu alfabeyle geliştirmelerindeki amaç kendilerini diofizit Hristiyanlardan ayırmaktı, yoksa pekala Grekçe ve Latinceyi de din dili olarak kullanabilirlerdi. Roma'nın yoğun baskılarına beş yüz yıl boyunca dayanarak bu dili koruyan Ermeniler, nasıl oldu da Ukrayna'ya geldiklerinde hiçbir baskı, şiddet, zorlama olmadan dillerini terk ettiler? Ukrayna'ya gelen Ermeniler Kıpçaklardan bu kadar etkilendiler ise baskın din kültürünün Kıpçak kültürü olması gerekmiyor muydu? Burada baskın kültürün zaten Kıpçak kültürü olduğu yönünde bir cevap gelebilir. Şöyle açıklayalım. Kıpçakların ne zaman Gregoryanlığa geçtikleri bilinmemektedir. Ne zaman geçmiş olurlarsa olsunlar Kıpçaklar, Gregoryanlığı Ermenilerden öğrenmişlerdir¹³. Bu kadar net bir yargı vermemizin nedeni şu: Tarihte bu bölgeye gelen başka Gregoryan millet yoktur, varsa bile o millet ya gelmeden önce ya da geldikten sonra Gregoryanlık potasında eriyip artık sadece Gregoryan ya da Ermeni olarak anılmıştır¹⁴. İkincisi ve daha da önemlisi, yukarıda belirtildiği gibi, tarihleri boyunca Gregoryanlığın ana savunuculuğunu yapan Ermeniler, Gregoryanlık mezhebini kabul eden tüm halkları din birliği ile bir araya toplayarak etnik kökenlerini eritip tek çatı altında toplamaya çalışmışlardır. Bu, "Büyük Ermenistan Projesi"nin temelini teşkil eden bugün de pek çok bilimsel yayım kisvesi ile önümüze koyulan, Türkiye Türkologları tarafından da yabancı araştırmacı öyle söylediği için sorgusuz sualsiz kabul olunan projenin bir ayağıdır. 1559-1664 yıllarında Ukrayna'da dillerini yazıya geçiren Kıpçak Türklerinin Ermeni olarak anılmasının ana nedeni de budur.

Edward Tyrjaski, Edmund Schütz, Omelijan Pritsak ve Jean Deny gibi isimler bu alanda yaptıkları çalışmalarda Ermeni Kıpçakçası terimini kullanmışlardır. Genel olarak, konuyla ilgili araştırma yapmış olan başta

T.İ. Grunin Y. R. Daşkeviç V. R. Grigoryan vs. olmak üzere gerek Rus, Ukraynalı, Ermeni araştırmacıları olsun, gerek diğer Avrupalı bilim adamları olsun araştırmalarında “Ermeni Kıpçakları”, “Kıpçak dilli Ermeniler”, “Türk dilli Ermeniler” ya da sadece “Ermeniler” ifadelerini kullanarak vaktiyle Gregoryan Kıpçaklar ile birlikte Doğu Avrupa’ya gelmiş ve burada Gregoryan Kıpçaklarla birlikte Lvov, Kamenets-Podolsk vs. kolonilerini meydana getirmiş olan Ermeni kökenli Gregoryan ahalisinin söz konusu bölge ve şehirlerdeki kültürel üstünlüğünü, Ermeni kimliğini ön plana çıkararak Ermenilerin önemini abartmaya çalıştıklarını görmek mümkündür. Ermenilerin burada medeni unsur rolünü oynadıklarını göstermektedirler. Halbuki yukarıda sözünü ettiğimiz Gregoryan Kıpçakların ortaya koydukları zengin literatür Ermenilerden sadece Ermeni harflerini muhafaza etmiş, dil olarak da Eski Kıpçakça’yı yaşatmıştır. Bu konu üzerinde çalışan özellikle Ermeni asıllı araştırmacı ve bilim adamlarının eserlerinde, söz konusu “Ermeniler”in menşesindeki Türk etnik unsurunu tamamıyla yok sayarak olaya tek taraflı açıdan yaklaştıklarını ve tek taraflı değerlendirmeler yaptıklarını gözlemek mümkündür [4, 130].

Bu adlandırmanın nereden türediğini Aynakulova çalışmasında Lale Ağamirze kızı Əliyeva’nın çalışmasından daha önce aktarmıştı. Biz de konunun ehemmiyetiyle buraya aynen alıyoruz. “Bu yazılı eserlerin ilk numunesi 1912’de Avusturya’da Von Kraelitz-Greifenhorst tarafından neşredilmiştir. Bu numune Ermeni alfabesiyle yazılmış 50. Zeburun Kıpçakça metnidir. Gerçek soyadı Daşyan olan Fiedrich von Kraelitz-Greifenhorst metnin yazıldığı dilden daha çok onun tertip edildiği alfabeyle büyük önem vererek bu tür yazı numunelerini Ermeni-Kıpçak veya Kıpçakça Ermeni metinleri olarak adlandırmıştır. Bununla birlikte bilim terminolojisine yanlış bir ifade dahil edilmiştir. Sonraları diğer müellifler de aynı fikri geliştirmişlerdir. Onlar metinlerin Ermeni alfabesiyle yazılmış olduğu hususu, metinlerde bir sıra Ermeni menşeli sözlerin mevcudiyetini ve metinlerden bazılarının sırf Ermenice olmasını esas olarak göstermişlerdir” [2, 826].

Daha sonra Krımskiy’nin 1930 yılında Tyurki, İh Movi ta Litaraturi adıyla yayınladığı kitap, 30 yıllık bir çalışmanın ürünü olarak uzun yıllar bu eserleri bırakan topluluk için ansiklopedi gibi kullanılmıştır. 18. Bugün de konuyla alakalı çalışmalar esasen Krımskiy’nin bu kitapta söylediklerine dayanmaktadır.

Konuya yanlı bakıldığının kanıtı olarak şu misal ibretliktir:

Ukrayna Ermenilerinin Povoljye, Kırım ve Prednestrovye topraklarından olan küçük göçleri yavaş yavaş Kıpçakların gücünü artır

maktaydı. Kıpçakça, önce Avrupa'da ticari ilişkiler için, daha sonra Ermeni kolonilerin arasında konuşma dili olarak kullanılmıştır. Ermeniler, kendi ana dillerini Türk ortamında Kıpçak konuşma diline değiştirmeleriyle kalmamışlar, Slav dili ortamına geçtiklerinde yazısı olmayan Kıpçakçanın orijinalliğinin bozulmasını önlemişler, bu dili birçok eseri olan ve çok yönlü gelişmiş bir dile dönüştürmeyi başarmışlardır. Talat Tekin, Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı adlı çalışmasında şu yorumu getirir: 13. yüzyılda tamamiyle bir Türk ülkesi haline gelen Kırım'da, göçmen Ermeniler Kıpçak Türkleri ile devamlı ve sıkı bir ilişki içinde idiler. Ermeniler, Kıpçak Türklerine her şeyden önce ticari ilişkilerinde aracı ve yardımcı oluyorlardı. Belki de bu nedenle, göçmen Ermeniler, dinlerini, yazılarını ve birçok Ermenice terimleri muhafaza etmekle beraber, kendi dillerini bırakıp topluca Kıpçak Türkçesini, Kumancayı benimsediler [5, 13].

Son yıllarda mevzu bahis üzerine yapılan önemli çalışmalardan Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi adlı çalışmada Çengel de Ermenilerin Kıpçaklarla 13. yüzyılda başlayan ilişkilerinden sonra bu ilişkinin 14. yüzyılda giderek arttığını ve en sonunda da Ermenilerin Kıpçak dilini benimsediğini tekrarlamaktadır:

En geç 13. yüzyılda başlayan Kıpçak-Ermeni teması, 14. yüzyılda Kırım'da komşuluk ve ticaret ilişkisiyle daha da gelişmiştir. Kıpçak dili, 14. yüzyılın sonlarında bu coğrafyada Ermenilerin büyük bir bölümü tarafından konuşma dili olarak benimsenmiş; Osmanlı Devleti ve devletin himayesinde bulunan ülkeler ile ticareti büyük ölçüde kolaylaştırıcı rol oynamıştır. Bu ilişkide Ermenilerin büyük bir bölümü, Türkçe konuşuru haline gelirken bir bölüm Kıpçak konuşuru da Ermeni kilisesine intisap etmiştir. Böylece karmaşık bir etnik-dinsel grup meydana gelmiştir. 13. yüzyıldan 15. yüzyılın sonlarına değin konuşma dili ve din dili olarak varlığını sürdüren Ermeni Kıpçakçası 16.-17. yüzyıllar arasında Batı Ukrayna'da (Kamenents-Podolsk ve Lviv) önemli yazılı belgeler bırakacak düzeye ulaşmıştır. 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren işlevini yitiren bu dil, Mısır ve Suriye Kıpçakçası gibi unutulmaya yüz tutmuş; konuşurları da Slav halklarıyla (Leh ve Ukran) karışarak tarih sahnesinden çekilmiştir. Ermeni Kıpçaklar Ermeni Kıpçak dili, diller ve dinlerin ortak yaşamına ilişkin ilgi çekici bir örnektir, diyebiliriz.

Clauson'un bahsi geçen eserlerdeki dilin temelini Kıpçak Türkçesinin teşkil ettiğini, bu yazılı dilin Codex Cumanicus'un diliyle büyük oranda benzeştiğini, ikinci bir katman olarak ödünçleme kelimelerin Slavca kökenli olduğunu, Ermenice kelimelerin Slavca kelimelerden dahi az olduğunu, eğer bu halk Ermeni asıllı olsaydı temel sözcüklerinin Türkçe değil Ermenice

olması gerektiğini içeren yazısı 24 aradan 40 yıldan fazla zaman geçmiş olmasına rağmen göz ardı edilmektedir. Yapılan çalışmalarda bu çalışmadan yalnızca bir paragraf kullanılmakta, bu paragraf da tek bir çeviriye dayanmakta, ancak çalışmalarda verilen tek bir paragrafa rağmen sürekli Clauson'a ait yazının bibliyografyası kaynakçada verilmekte, makalenin özüne hiçbir yazıda inilmemektedir.

Biçim Özellikleri:

1. Fiil mastarı –mah ve –ma ekleriyle yapılır.
2. Yönelme hali +GA ve +A ekleriyle ifade edilir.
3. İyelik ekleri +(I)m, +(I)ñ, +I/sI, +(I)mIz, +(I)ñIz, +lArI'dır.
4. Soru eki –mI'dır.
5. Eski Türkçe –er- fiili –e-'dir.
6. Şimdiki zaman ekleri –(I)yIr ve –IIr'dır.
7. Geniş zaman ekleri –r, -Ir, -Ar'dır.
8. Gelecek zaman çekimi –GAy, -sAr, -AsI, -I ekleri ile yapılır.
9. Emir ekleri –ıyım/-iyim; -sIn; -sUn; -sInlAr, -sUnlAr, -Iih, -Allh; -(I)ñIz'dır.
10. –mAh niyet eki olarak kullanılır.
11. kerek ve tiyesidir/tiyışlidir sözcükleri gereklilik çekiminde kullanılır.
12. –GıncA, -mIyIn, --mInçA, sıklıkla kullanılan zarf-fiil ekleridir.
13. al- ve bol- fiilleri yeterlilik çekiminde kullanılır.
14. men, sen, ol, biz, siz, alar kişi zamirleridir.

Örneklerde görüldüğü gibi temel sözcükler ve biçim özellikleri Türkçedir. Zaten bu metinleri açıp okuyan bir Türkolog sözvarlığının çok büyük bir bölümünün Türkçe, alıntı sözcüklerin de din değiştiren ya da başka bir kültürün etkisi altına giren her toplumda görüldüğü kadar olduğunu anlayacaktır. 13. ve 14. yüzyıllarda Türklerin ve Ermenilerin Ukrayna topraklarında bir arada bulunması Ermenilerin kendi dillerini tamamen unutup Türkleştikleri anlamına gelmez. Eğer öyle olsaydı Clauson'un belirttiği gibi sadece yukarıda verilen örneklerin karşılıklarının bile % 60-70 oranla Ermenice olması gerekirdi. Gregoryan Kıpçak Türkçesi metnlerinde Ermeniceye ait ödünçleme kelimeler elbette vardır, zaten olmasaydı ilginç olurdu. Çünkü Gregoryanlığın asıl temsilciliğini Ermeniler yapmaktaydı. Gregoryan Kıpçak Türkçesindeki bu ödünçleme kelimeler üzerine yapılacak yeni çalışmalar, daha rahat yorum yapmamızı sağlayacaktır [6, 17-80].

Türkler ile Ermeniler arasındaki münasebet oldukça eskiye; III. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Bu yüzyılda Kafkasya'da İran'a başkaldıran Ermeniler, giriştikleri mücadeleyi kaybedeceklerini anladıklarında

Kıpçakların yardımına sığınmışlar ve hürriyetlerini elde etmişlerdir. Fakat III. yüzyılın sonlarında (297 yılında) Roman İmparatoru Diojletianus'un, İran'ı ve Ermenistan'ı yakıp yıkmasıyla buradaki Ermeniler yine güç bir sürecin içine girmişlerdir. Söz konusu süreç, Kıpçaklar ile Ermenilerin tekrardan yakınlaşmalarına vesile olmuştur. Ermeniler Aziz Grigoriy'in torunu Grigoris'i Kıpçak hükümdarına göndermişler; bu görüşmeden sonra da Ermeniler ile Kıpçaklar arasında bir inanç münasebeti ve beraberliği ortaya çıkmıştır. Ermeni ve Kıpçak yakınlığının bir sonucu olarak MS IV. yüzyıldan itibaren Ermenice ile Türkçe arasında bir kelime alışverişinin olduğunu ifade etmemiz mümkündür [7, 967].

XI. yüzyıla gelindiğinde Kıpçakların Kafkasya'da tekrar önemli bir hâkim güç hâline geldiğini görürüz. Bu durumun, coğrafi konum sebebiyle Ermeniler ile Kıpçakları daha önce olduğu gibi yakınlaştırdığını söylememiz mümkündür. Bu dönemde Gürcüler ve Ermenilerle yakın ilişkiler kuran Kıpçaklar, buldukları bölgedeki siyasî ve sosyal dengeler üzerinde etkili olmuşlardır. Kıpçakların bir bölümü Hristiyanlığı kabul edip bunların bazıları Gürcü Ortodoks Kilisesi'ne bazıları da Ermeni Gregorian Kilisesi'ne bağlanmıştır. Söz konusu durum din birliği demektir ki bu, iki unsurun kültürel ve sosyal alanda daha sıkı bir ilişki içinde olacağını ifade etmektedir.

Oğuz Türkleriyle Ermenilerin ilk karşılaşması ise XI. yüzyıla rastlamaktadır. Selçukluların Ani'yi fethetmesiyle Ermeni Bagratlılar Devleti çökmüş ve Ermeniler, başta Kırım olmak üzere Karadeniz'in kuzeyine dağılmışlardır [8, 37]. Bu dağılma, Ermenilerin Kırım'da yaşayan Kıpçaklarla ve Kıpçak kültürü ile karşılaşmasını sağlamıştır. Kırım'a yerleşen Ermeniler, Kıpçaklar ile ticarî ilişkilerini artırmış ve Kıpçak Türkçesini önce kilise dili, sonra da resmî dil olarak benimsemişlerdir. Daha sonra değişik sebeplerle Ermenistan'ı terk eden bazı Ermeniler de özellikle Kırım ve Basarabya bölgelerinde Kıpçaklarla komşu olmuşlar ve Kıpçak Türkçesini öğrenmişlerdir. Kıpçak Türkçesini konuşan Ermeni Gregorianlara bazı kaynaklarda Mankerman adı verilmiştir [2, 830].

Kıpçak Türkçesi kullanan Ermenilerin bir bölümü 1280 yılından itibaren Ukrayna'nın batısında yer alan Kamenets ve Podolsk şehirlerine yerleşmişler ve daha sonra Polonya Ermenileri olarak tanınmışlardır. ((Pritsak) Kamenets-Podolsk veya Polonya Ermeni cemaati, XIV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Türkçe konuşmuş ve yazılı eserlerini Ermeni harfleriyle Türkçe olarak vermiştir. Ancak günümüzde bu Ermeniler Türk dili olmaktan çıkmışlar ve Ukraynca, Rusça ve Lehçe konuşmaya başlamışlardır [2, 825].

XI. yüzyılda Oğuz Türkleri Anadolu'nun hâkimi hâline gelmişler ve böylece Oğuz Türkleri ile Ermeniler arasındaki ilk ilişkiler Selçuklular döneminde başlamıştır. Bu başlangıç, Osmanlı döneminde karşılıklı tesirini artırarak devam edecektir.

Fatih döneminde İstanbul'da Ermeni Patrikliği açılmış ve başka yerlerden Ermeniler İstanbul'a getirilip onlara her alanda ayrıcalıklar verilmiştir. Ermeniler bu devirde şehir hayatında aktif bir role sahip olmuşlar ve yaşadıkları bölgelere göre Arapça, Farsça, Kürtçe gibi dillerin yanında Türkçe ile güçlü bir temas kurmuşlardır [8, 47]. Bunun yanında Müslüman Türklerin çoğunluğu oluşturduğu İstanbul ve Batı Anadolu'daki büyük kasaba ve şehirlerde yaşayan Ermenilerin pek çoğu kendi dillerini bırakıp Türkçeyi kullanmaya başlamışlardır. Bu süreçte Ermenice yalnızca dinî törenlerde kullanılan bir dil olmuştur. Fakat Osmanlı döneminde Ermenilerin durumunu söz konusu ederken şunu da ifade etmek gerekir ki bazı Ermeniler, Avrupalı misyonerlerin tesiriyle Katolik mezhebine geçmişler ve farklılıklarını ortaya koymak için Ermeniceyi bilinçli bir şekilde terk etmişlerdir. Doğu Anadolu'da ve Kafkasya'da yaşayan Ermeniler ise Ermeniceyi kullanmayı sürdürmüşlerdir. Bu kültürel farklılaşma, bir süre sonra Ermenilerin Doğu ve Batı Ermenileri olarak iki gruba bölünmesine sebep olmuştur.

Ermenice ve Türkçe arasındaki ilişkiler hem Kafkasya'da hem de Anadolu'da çok uzun yıllar devam etmiş ve bu ilişki sonunda, XX. yüzyıla geldiğimizde Türkçede 200 ile 680 arasında Ermenice kelime olduğu ifade edilirken Ermenicede 4000 kadar Türkçe kelimenin varlığından söz edilir olmuştur. Aynı şekilde Türkçenin Ermenice gramer üzerinde de bir tesirinin olduğu muhakkaktır.

Ermeniler tarih boyunca alfabe değişikliğine gitmemiştir. Sovyetler Birliği döneminde dahi Sovyet bünyesindeki diğer milletlerin Kiril alfabesine geçmesine mukabil Ermeniler ve Gürcüler eski alfabelerini kullanmaya devam etmişlerdir. Kafkasya'da ve hatta Anadolu'da Türklerle münasebet kuran Ermenilerin bir kısmı, dillerini değiştirmelerine rağmen alfabelerini değiştirmemişler ve Türkçeyi Ermeni alfabesiyle yazmışlardır.

Osmanlı Ermenileri ve Gregorian Kıpçaklar arasında kullanılan Ermeni alfabesi imlâ ve yazı stili bakımından farklılık arz etmektedir. Ayrıca söz varlığı bakımından da Gregorian Kıpçak Türkçesinde, Slav esaslı ödünç kelimeler fazladır. Arapça ve Farsça kelimeler ise bazı eserlerde kısmen görülür. Ancak Ermenice kelimeler çok sınırlıdır. Osmanlı bünyesindeki Ermenilerin verdiği eserlerde ise eserin verildiği bölgeye ve niteliğe göre farklılaşan bir dilin kullanıldığını görmekteyiz. Bu tür

eserlerde Anadolu ağızlarının yanında Arapça ve Farsça kelimeler bulunmaktadır. Ermeni alfabesiyle Türkçe metinlerin yazımına, XIV. yüzyıldan itibaren yazma eserlerde XVIII. yüzyıldan itibaren de basma eserlerde rastlanır. Ermenice kitaplar, XVI. Yüzyılın başlarından itibaren matbaadan basılmaya başlamıştır. İlk Ermeni harfli Türkçe kitap ise, Mikhitaristler Birliği'nin kurucusu Sivaslı Mikhitar tarafından 1876'da Venedik'te basılmıştır. Basılan kitapların sayısı oldukça fazladır. 2001 yılında Paris'te yayımlanan Ermeni Harfli Türkçe Edebiyat başlıklı bibliyografyada Ermeni harfli Türkçe kitap sayısının iki bini geçtiği ifade edilmektedir. 1968'e kadar devam eden Ermeni harfli Türkçe metinler yaklaşık elli şehirde iki yüzü aşkın matbaada gerçekleştirilmiştir. Sadece İstanbul'da bu tür eserleri basan matbaa sayısı 85'tir. 1915 tehcirinden sonra Anadolu'daki Ermeni alfabesiyle Türkçe kitap basımı azalmış, ancak Tebriz, Halep, Şam, Kahire, Beyrut, İskenderiye, Paris, Marsilya, Buenos Aires, Boston, Philadelphia, Los Angeles, New York gibi şehirlerde ve farklı ülkelerde devam etmiştir. Türkiye dışında basılan en son Ermeni harfli Türkçe kitap, Dikren Kireçyan'ın Buenos Aires'te 1968'de yayımlanan Restan Kitabı'dır [9, 83].

Osmanlı sahasında Ermeni Türkçesi ve alfabesiyle verilmiş eserler genellikle beş grupta toplanmaktadır. Bunlar Ermeni âşıkların (âşug) eserleri, yazılı edebiyat ürünleri, çeviriler, gazete ve dergiler ile mezar kitabeleridir. Bu tasnifi daha genel bir yaklaşımla ve Kıpçak sahasını da dâhil ederek şöyle tasnif etmek mümkündür: edebî eserler (bunu sözlü ve yazılı eserler olarak değerlendirmek mümkündür), sözlükler ve dille ilgili eserler, çeviriler, hukuk belgeleri, dinî eserler, tarihî eserler ve süreli yayımlar.

Bu başlıklar altında değerlendirilebilecek eserler önemli bir yekûn tutmakta ve Türk-Ermeni ilişkilerinin, kültürün pek çok alanında olduğu gibi dilde ve edebiyatta da ne derece ehemmiyetli ve kuvvetli bir mevkide olduğunu ortaya koymaktadır.

Netice itibariyle şunu da söylemek mümkündür ki Türk-Ermeni ilişkilerinde baskın kültür Türk kültürüdür. Bu, Türkçeden Ermeniceye geçen kelime sayısının fazlalığıyla ispat edilebilir. Söz konusu durumda Ermeni alfabesinin Türkçeye uyumlu olmasının da tesiri vardır. Ermeni alfabesi, Türkçenin ünlülerini göstermek bakımından çok elverişlidir. İki dil arasındaki münasebet -Ermeni alfabesiyle yazılan Türkçe eserler göz önüne alınırken - özellikle Çağdaş Kıpçak Türkçesinin ve Anadolu'da kullanılan ağızların araştırılmasında da çok önemli bir kaynak niteliğindedir.

KAYNAKÇA

1. Akar, A. *Türk Dili Tarihi*, Ötüken Y., İstanbul, 2005.
2. Aynakulova, G. “*Ermeni Kıpçakları Mı Gregoryen Kıpçaklar Mı?*”, Milli Folklor, S. 84, 2009, s. 114-126.
3. Bilgin, A. *Azmi, Hacıeminoğlu N., “Kıpçaklar”*, İslam Ansiklopedisi, C. 25, s. 422.
4. Clauson, G. “*Armeno – Qıpcaq*”, Rocznik Orientalistyczny, XXXIV (2), 1971, s. 7-13.
5. Garkavets, A. *Kıpçakskoe Pis'mennoe Nasladie Tom III: Kıpçakskiy Slovar'*, Almatı, 2010.
6. Kasapoğlu, H. “*Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi*”, Dil Araştırmaları, S. 10, 2012, s. 17-81.
7. Karaağaç, G. “*Türk-Ermeni Dili İlişkileri*”, Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı, 38, 967-973. 2001.
8. Kutalmış, M. “*On the Armeno-Kipchak*”, Karadeniz Araştırmaları, 2, 35-43. 2003
9. Róna-Tas, A. *Turkic Writing Systems, The Turkic Languages*. London and New York. 1998